

Геннадій ГУЛЬКО
(Луцьк)

ДО ПРОБЛЕМИ ТОПОНІМУ «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ» НА ВОЛИНІ

Одним з актуальних завдань нашого непростого сьогодення, викликаних військовими діями на Сході України, є необхідність активізації військово – національного виховання молоді. Саме тому козацька військова тематика продовжує викликає значну зацікавленість серед української спільноти. Разом з тим, у цьому, здавалось би, всебічно дослідженому питанні все ще лишаються теми, які потребують додаткового вивчення, а можливо і переосмислення. До них можна віднести проблему історичної автентичності та змістовного наповнення топоніму «Козацькі могили». Тут мова йде не лише про загальновідомий Національний пантеон козацької слави біля с. Пляшева на межі Рівненської та Волинської областей, це й інші об'єкти на Волині, які завдяки народній традиції мають подібні назви. Під цим терміном в науковому контексті розуміються насипні земляні, рідше кам'яні кургани, що зустрічаються практично на всій території України [15,319]. Частина з них увінчувалася хрестами, що, як вважається, теж належить до наших національних традицій. Враховуючи багатогранність змісту цього питання, його варто розглядати з врахуванням не лише топонімічного, але й етнографічного, археологічного та історіографічного поглядів.

Загальновідомо, що територія історичної Волині часто ставала ареною активних військових дій за участю козацьких військ. Історичні джерела однозначно засвідчують про неодноразову присутність козаків на волинських теренах та їх відчайдушну хоробрість в битвах з різними супротивниками [4,576]. Це підтверджено документами часів грабницьких турецько – татарських набігів, добу козацько – селянських повстань наприкінці 16 століття та Хмельниччини. Нащадки запорізького козацтва у складі партизанських загонів «лісових козаків» та українських козацьких полків проявили на Волині свою ратну славу навіть під час франко - російської війни 1812 року [11,136]. Відомою є періодична підпорядкованість козацьких формувань різним державам та їх своєрідна слава на чисельних театрах військових дій в пізньосередньовічній Європі. Проте населення нашого краю, як і загалом в Україні, завжди позитивно сприймали діяльність козацтва, традиційно вважало його за споконвічних захисників від чисельних ворогів українського народу. Адже, якщо в сусідніх країнах військовою справою професійно у ті часи займалися переважно вищі верстви родовитої шляхти або ж найманці, то козаччина піднялася з народних низів і ніколи не втрачала своїх зв'язків з народом. Тому й місця поховання козаків українцями шанувалися та доглядалися, незважаючи на зрозумілі суперечності, що виникали під час ведення козацьким військом бойових дій «під чужими прапорами». З цієї ж причини тематика загибелі козаків та облаштування їх могил залишили глибокий слід у народній творчості, особливо усній та пісенній.

На цей час у Волинській області відомими з різних джерел є біля сорока об'єктів, місцева топоніміка яких зафіксована терміном «Козацькі могили». Ймовірно їх є значно більше, але підняте питання навіть сьогодні залишається недостатньо вивченим [27,4]. Аналіз відомостей про такі об'єкти засвідчує, що це переважно земляні кургани або ж хрести на цвинтарних похованнях різного ступеня збереженості та часу спорудження. У межах цього дослідження здійснена спроба узагальнити знання щодо найбільш відомих топонімічних об'єктів під назвою «Козацькі могили» в окремих регіонах Волині.

Перш за все, не підлягає сумніву в історичному аспекті наявність значного козацького некрополя на місці знаменитої Берестечківської битви. Загальновідомим є Національний пантеон - «Козацькі могили» біля с. Пляшева на Рівненщині, споруджений в 1910 – 1914 роках та відновлений в перші роки Незалежності України. Упродовж 1970 – 1980 –х років тут були проведені масштабні археологічні роботи під керівництвом професора І.К. Свешнікова. Разом з тим, вони дозволили уточнити тільки окремі місця військових дій цієї

грандіозної битви [22,179]. У цілому за це двадцятиліття археологічних досліджень було опрацьовано, за різними публікаціями, лише біля десяти відсотків території, де відбувалася битва, віднайдено біля сотні останків з числа загиблих козаків та повсталих селян. Проблемно й те, що за роки Незалежності України значних археологічних розкопок тут не проводилося. Все це засвідчує лише про одне - якщо враховувати величні масштаби Берестечківської битви та значну потенційну кількість загиблих у ній (з обох сторін - за різними оцінками від 3 до 30 тисяч), то, ймовірно, основних місць поховання загиблих її учасників з української та й польської сторони, все ще не виявлено [1,66]. До речі, в досліджених писемних джерелах 17 – 19 століть у цій місцевості не згадуються насипні козацькі могили. Лише в одному випадку такий факт мав місце, але й вона, можливо, була споруджена вже у першій чверті 20-го століття. На ній був поставлений хрест з промовистим написом: «Руський чоловік! Не забувай цього місця! Тут за твою віру православну і за землю руську положили свої голови 300 козаків, убитих в 1651 р.»[25,50]. Тому тут цілком можлива й версія про те, що справжня кількість загиблих, особливо з боку козацько – селянського війська, під час битви була значно менша, аніж на це вказують польські історики. Так що, вірогідно, повноцінні дослідження цього відомого козацького некрополя все ще попереду.

Інші об'єкти, що мають топонім козацької доби - два пагорби біля села Журавники Горохівського району, розміщені в урочищах «Червона (Красна) гора» та «Козацька могила». За переказами у цій місцевості відбулася битва козаків з поляками, а від того, що було пролито багато крові урочища отримали відповідні назви. Загиблих товаришів козаки поховали, а над місцем захоронення насипали високу могилу в одному з урочищ. У переказах наголошується, що козаки приносили землю для її насипу в своїх шапках. У 1960 - х роках цю могилу було розгорнуто трактором з метою включення цієї території до посівного поля. У 2007 році громада села Журавники зініціювала питання про встановлення на цьому місці меморіального знаку для вшанування пам'яті полеглим у давні часи козакам. Завдяки зусиллям місцевих жителів цей курган був відновлений у розмірі, яким його старожили запам'ятали (Рис.1). Зараз його висота складає біля 7 метрів, проте на його вершині досі не встановлено жодного пам'ятного знака. Вивчення подій козацької доби у цій місцевості дійсно дає підстави розглядати цей об'єкт, як такий, що має історичне підґрунтя. Зокрема, воно пов'язане з конкретною історичною особою тих часів – місцевим козацьким ватажком Стефаном Гіричем. Окремі дослідники вважають, що його загін, сформований зі стоянівських та горохівських міщан, був досить значним військовим формуванням і мав налагоджені зв'язки з гетьманом Богданом Хмельницьким. Восени 1648 року, під час повернення козацького війська з – під Замостя, Стефан Гірич мав зустріч з Гетьманом біля Стоянова і нібито подарував йому коня з багатою збруєю та «мішок червонних злотих». Можливо, що цей факт лише данина народній легенді, але активна діяльність загону, або ж полку С. Гірича у цій місцевості підтверджена документально. Тому цілком вірогідно, що під час бойових дій у 1648 – 1649 роках біля теперішнього села Журавники, що за 3 км на північ від містечка Стоянів на Львівщині, дійсно мав місце бій. Загиблі тут козаки та місцеві повстанці могли бути поховані на пагорбі, названому пізніше «Козацькою могилою». І хоча суттєвих археологічних досліджень тут ще не проводилося, можна стверджувати, що у випадку з топонімом «Козацька могила» біля с. Журавники народна легенда поєднується з певними історично засвідченими дійовими особами козацької доби на Волині [17,325]. Аналогічно виглядають і засвідчені різними даними народні перекази щодо поховання в кургані біля с. Верба Володимир – Волинського району ватажка козацького загону Буряка [18,271]. Про топоніми, пов'язані з козацькою тематикою у цьому селі, зокрема «Козаковий вал», згадують у своїй відомій праці про Волинь професор О. Цинкаловський] та інші джерела [27,219].

У цьому ж контексті цікавими для дослідника є народні легенди, що розповідають про «Козацькі могили» на території Луцького району. Зокрема, перша з них оповідає про місце козацьких поховань біля с. Несвіч, яке пов'язують з козацько – селянським повстанням під проводом Северина Наливайка. За народними переказами у 1596 році один з повстанських загонів мав тут нерівний бій з корогвою шляхетного війська. Полеглих тоді козаків і їхнього сотника Миколу поховали у двох могилах на місці битви за межами села. Місцева легенда також наголошує, що їх козаки та місцеві жителі насипали власними шапками. Ті кургани

пізніше декілька разів поновлювали наступні покоління несвічан. Як і в ряді інших випадків по Волині у 1960 - х роках намагання керівництва місцевого колгоспу збільшити посівні площі призвели до руйнування «Козацьких могил». На місці розорених тракторами поховань у полі забілили кістки. Проте небайдужі місцеві жителі зібрали козацькі останки та перепоховали. Вже в роки незалежності при дорозі, що зараз веде до сусіднього села Воютин знову насипали дві могили п'ятиметрової висоти та встановили на них високі хрести (Рис.2.) Крім цього, пошкоджений хрест козацького типу, на якому ще збереглися нечіткі старовинні написи, знаходиться біля православного храму в с. Несвіч (Рис.2а). Поряд з «Козацькими могилами» місцевою громадськістю були посаджені деревця, тут щороку проходять молебні в пам'ять загиблих козаків та інші урочисті заходи [34]. Показово, що історичні документи дійсно засвідчують факти перебування окремих загонів С. Наливайка на Волині та їх боїв з регулярними королівськими військами на початку 1596 року [2,102].

Досить реалістично виглядає легенда про могилу козацької доби біля с. Полонка. Місцеві перекази оповідають, що після невдалої битви під Берестечком більша частина козацько – селянського війська відступила у напрямку до Білої Церкви. Друга, очолювана полковником Іваном Богуном (за іншими даними Ф. Джаджалієм), обрала шлях відступу через Волинь північніше Луцька. Бажаючи знищити ці відступаюче козацьке військо польський король Ян – Казимир наказав своїм військам їх активно переслідувати. У липні 1651 року на дорозі, що проходила через села Оздів та Полонку, біля переправи через річку Черногузка козаки організували засідку переслідувачам. Під час жорстокого бою, загін польський загін був розбитий, але й козацькі війська зазнали значних втрат. Як розповідає місцева легенда, цілий тиждень жителі села Полонка хоронили загиблих на полі бою. Дві високі могили вирости посеред села, водній поховали козаків, а в іншій - польських пікінерів. Через два століття на місці козацького поховання було побудовано храм Різдва пресвятої Богородиці. У роки Першої світової війни дерев'яна церква згоріла і в 30 –х роках 20 століття на цьому ж місці звели нову. Уже в роки Незалежності у зв'язку з збільшенням кількості парафіян старий храм був перебудований. Під час земляних робіт тут було виявлено значну кількість людських кісток, що дало підстави місцевим жителям згадати місцеву легенду про давнє козацьке поховання. У 2005 році на місці перепохованих останків біля реконструйованого храму був споруджений двометрової висоти насип та встановлений там козацький хрест (Рис.3). Показово, що в с. Полонка також щороку на Покрову відбуваються урочисті заходи [33]. Звичайно, що згадана вище легенда не має однозначних документальних доказів та й полковник Іван Богун з своїм полком, ніби -то відступав іншим маршрутом. Проте в історичному контексті все ж слід зазначити, що шляхи відступу від Берестечка частин козацько – селянського військ досліджено ще недостатньо. Цілком можливо, що якась його частина могла відступати і через Полонку, бажаючи оминати польські війська на південній Волині та прямувати на густі ліси Полісся. Так, що і в цьому випадку маємо варіант інформативного поєднання легенди з реальною історичною подією. Аналогічні народні перекази, пов'язані добою козаччини, побутують і в с. Гірка Полонка цього ж району, де на місці прадавнього кургану вже в наші часи місцевими патріотами насипана висока (біля 4 метрів) «Козацька могила» увінчана козацьким хрестом та барельєфами (Рис.4).. Щоправда, розпочате поряд спорудження «козацького містечка» вимагає більш активного використання цього дійсно цікавого комплексу у військово – національному вихованні дітей та молоді.

Ще одним прикладом, коли народні легенди можна поєднати з конкретними історичними фактами є курган під назвою «Козацька могила», розміщений між селами Навіз та Сокіл Рожищенського району. Місцева народна легенда оповідає, що після битви з військом польської шляхти загиблі козаки були поховані у заболоченому урочищі «Острів». Тут же, за переказами, були захоронені останки постраждалих в тому ж бою козаків, які померли від ран та хвороб у притулку монастиря с. Сокіл. У пам'яті народній не збереглося імен та точних обставин загибелі похованих там козаків. Але як свідчать старожили, ця висока могила споконвічно доглядалася місцевим населенням і була пошкоджена під час будівництва дороги лише в радянський період. У 2001 році з ініціативи місцевих жителів вона була відреставрована і на її вершині був встановлений дерев'яний хрест. Нині ця «Козацька могила», має форму невисокого кургану (заввишки більше 3-х метрів), обсаже-

ного з чотирьох сторін вербами та кущами калини (Рис.6).

Незважаючи на обмежену інформацію народної легенди щодо походження могили, дослідження цього об'єкту все ж засвідчило про його історичний контекст. Вивчення ходу бойових дій у цьому регіоні Волині у добу Б. Хмельницького підтверджує, що тут дійсно восени 1654 року мали місце бої козаків з польським військом. Історичні документи стверджують, що в жовтні 1654 року об'єднані козацько – московські загони зайняли поряд з іншими населеними пунктами «место и замок Новая Четвертня, село Боровичі, Грузятин» тощо та пограбували шляхетські маєтки. Так як це відбувалося поряд із добре укріпленим у ті часи замком у містечку Сокуль (нині с. Сокіл), що за 5 – 10 км від згадуваних сіл, то цілком можливо, що розташованому поруч урочищі біля с. Навіз міг бути бій союзників з польським військом. Зважаючи, що історія с. Сокіл досліджена ще недостатньо, то цілком ймовірно, що Свято – Успенський храм на околиці цього села, споруджений на рубежі 16 -17 століть, мав відношення до згаданого в легенді церковного притулку. Тут дійсно могли перебувати поранені та хворі козаки, які померли від ран, або ж загинули від рук ворогів. Це виглядає достовірним і через ту обставину, що віддаль від згадуваної «Козацької могили» до старовинного храму складає лише 2 км. Отже і в цьому випадку можна стверджувати, що народна легенда про місце поховання козаків, можливо вказує про реальні події у 50-і роки 17 століття на Волині [21,325].

Подібною є історія об'єкту «Козацька могила» біля старовинного села Привітне (колишнє Свинюхи) Локачинського району. Знаходиться ця могила на околиці села і її походження місцева легенда пов'язує з швидкоплинною, але лютою січею в часи Хмельниччини козаків з польським загоном. За іншою народною версією там поховані померлі від чуми козаки, що поверталися з – під Замостя восени 1648 року. Ця версія теж виглядає досить реалістичною, адже, як відомо, з історичних джерел, однією з причин відходу козацького війська з території коронної Польщі восени 1648 року було «моровое поветрие», тобто епідемія. Та й шляхи пересування його військ з переможного походу наприкінці листопада від Замостя на Наддніпрянщину цілком співпадають з історичними оцінками. Зокрема, окремі козацькі загони проходили у цей період через міста Володимир та Остріг [13,83]. У будь якому випадку легенда свідчить, що загиблих козаків місцеві жителі поховали та написали тут досить високу могилу, яка й досі домінує на території села. У давні часи вона перебувала за його межами, але вже півсотні років тому опинилася поряд із садибами привітненців. Під час будівництва дороги в радянські часи була спроба знести його, але, на щастя, бульдозер лише торкнувся основи пагорбу. З часом порушений ґрунт кургану почав осипатися і він був досить занедбаним. У 1989 році «Козацька могила» з ініціативи громадськості була відновлена, тут було встановлено та освячено відповідний пам'ятний знак [30]. Міркуємо, що цей топонімічний об'єкт теж може мати у своїй назві історичні корені.

При дослідженні топонімів щодо знаходження можливих козацьких поховань варто особливу увагу звернути на такі об'єкти, що пов'язані з історією різних історичних епох. Зокрема, один з них знаходиться в урочищі поблизу с. Ромашківка Ківерцівського району. Місцева легенда розповідає, що козацький загін захищав містечко Олику від кримських ординців, але потрапив у оточення переважаючих сил противника. Козаки гордо відкинули пропозицію здатися в полон і всі загинули у бою смертю хоробрих. На місці їх поховання в урочищі біля с. Ромашківка місцеві жителі встановили кам'яні та дерев'яні хрести – фігури, а пізніше тут була споруджена дерев'яна церква на честь Успіння Божої Матері. Є повідомлення, що віднайдена тут чудотворна ікона сприяла тому що на «Десятуху», тобто десятю п'ятницю після Пасхи, до церкви сходилися тисячі людей з навколишніх сіл [31]. І в цьому випадку народні перекази можуть мати історичні корені, адже відомо, що козацькі війська в 1648 та 1651 роках вели жорстокі бої під Оликою. Щоправда вони не захищали, а наступали на укріплення Олицького замку, спорудженого в 1564 році. Але у ті часи, як відомо, кримські татари нерідко перетворювалися з союзників на супротивників та й взагалі активні військові дії в 1648 – 1657 роках неодноразово мали місце в цьому регіоні Волині. Про це свідчить факт, що поряд з с. Ромашківкою, біля с. Хорлупи у 2010 році була знайдена бойова сокира доби Хмельниччини. Ще до кінця 1930-х років цей старовинний цвинтар був місцем паломництва місцевого населення. Шкода, але з плином часу більша частина

хрестів у цьому урочищі були зруйнована і в наш час лише одиниці з них нагадують про колишнє козацьке поховання (Рис.5). Церква на кладовищі, яку неодноразово перебудували, з невідомих причин теж згоріла у січні 1981 року. Вже в роки незалежності України місцевими жителями вона була відновлена, щороку тут наприкінці червня за участю місцевої громадськості та гостей відбуваються урочисті молебні. Щоправда, у більшості своїй вони проводилися в пам'ять похованих тут вояків російської імператорської армії, загиблих під час «Брусилівського прориву» 1916 року. Проте, як відомо, серед похованих там воїнів було багато українців і їх світлу пам'ять слід належним чином вшановувати.

Аналогічним об'єктом, минушина якого має відношення до різних історичних подій є урочище «Прощаниця», розташоване між селами Завидів та Милятин Іваничівського району. Впродовж останніх років тут періодично проводяться заходи, які мають значний вплив на формування військово - національного виховання дітей та молоді. Щодо цього місця побутує цікава легенда, що в 17 столітті загін запорізьких козаків врятував від смерті та неволі знемагаючих під час нерівного бою з татарами польських вояків. Прощаючись з козаками і дякуючи за порятунок, вони присягнули хоругвами у вічній дружбі. Після вдалого бою стомлені козаки вирішили стати табором на ніч біля джерельця. Підступні польські вояки опівночі, коли козацький табір заснув, напали на нього і всіх 300 козаків вирізали. Саме біля джерельця їх поховали місцеві жителі. Водночас, в народних переказах нічого не зазначено про насипну могилу на місці козацького поховання, а лише про хрести, встановлені у різні часи. У пам'яті народній це місце відоме жорстокими боями наприкінці в червня 1941 року підрозділів 124-ї стрілецької дивізії Червоної армії, коли тут героїчно загинули сотні червоноармійців на чолі з комісаром Г.І. Жиляковим. Уже влітку 1943 року в цій місцевості мали місце не менш кровопролитні бої німецьких підрозділів з відділом УПА, під час яких загинуло 47 вояків з куреня Мирона [37]. На місці обох згадуваних бойових дій у різні часи були встановлені пам'ятні знаки, проте щодо пам'ятника воїнам 124 –ї дивізії вже часи незалежності був вчинений акт вандалізму. Шкода, що дехто досі не здатен зрозуміти, що справжній солдатський героїзм на полі бою політичного забарвлення не має. Саме про цей загальновідомий постулат з європейської практики все ж варто пам'ятати та виховувати підрастаюче покоління на прикладах героїзму українців у різні періоди її історії.

Ще одним характерним доказом історичного підґрунтя окремих місцевих легенд є переказ про загибель під час битви з ворогами біля с. Осекрів Турійського району сина Б. Хмельницького. Тут козацький загін вступив у жорстокий бій з польським військом. Козаків підтримало місцеве населення і ворог зазнав поразки. Проте під час бою загинули син самого Гетьмана, багато козаків та молодих місцевих повстанців. Ховаючи їх запорізький отаман сказав: «Оце кров мого народу!». Звідси нібито і виникла назва Осекрів. Зі слів старожилів, за наказом Б. Хмельницького на місці, куди стікала кров загиблих та похованих козаків звели муровану церкву. Її довго не могли завершити, так як збудоване уходило в болотистий ґрунт. Цьому ж храму Гетьман подарував дзвона з написом свого імені. Таким чином він вшанував козацтво, яке пролило кров на навколишніх землях, та увіковічнив пам'ять про свого загиблого сина [32]. Здавалось би тут викладена звичайна легенда, яких немало в наших краях. Адже з історичних джерел відомо, що село Осекрів згадується в документах ще у 1498 року та й сини Богдана Хмельницького загинули в інших місцевостях. Щодо мурованого храму, то архівні документи стверджують, що він був споруджений лише в 1855 році, а раніше був дерев'яний. Проте навіть поверхневе вивчення даного питання засвідчило, що й в цьому випадку місцева легенда все ж має суттєві історичні засади. Зокрема, нещодавно виявлені архівні матеріали однозначно свідчать, що дійсно 1695 році у храмі с. Осекрів знаходився дзвін, датований 1657 роком і який мав на собі напис «Богдан Хмельницький» [6,158]. Згадка про цей унікальний дзвін зустрічається в документах і за 1910 рік, а пізніше сліди його, за місцевими переказами, зникають у роки Першої світової війни [38]. Водночас з різних джерел дізнаємося, що цей регіон Волині теж неодноразово був ареною бойових дій у роки Хмельниччини. Могла тут бути й могила загиблих соратників Гетьмана, біля якої у ті часи й була спочатку збудована дерев'яна церква, а в 1855 році державним коштом величний мурований храм. Характерною у цьому контексті сприймається й легенда про назву села Осекрів. До речі, народні перекази пов'язують події козацьких часів

з виникненням назви не лише цього населеного пункту Волині, але й сіл Печихвости Горохівського, Твердині Локачинського районів та інших. Отже, тут маємо унікальний симбіоз народної легенди та реальних історичних подій.

Цікава легенда побутує про ще одну козацьку могилу в околицях села Старий Чорторійськ Маневицького району. Зокрема, одна з місцевих легенд оповідає про те, що під час одного з нападів кримських татар на тодішнє містечко Чорторійськ, де в укріпленому родинному замку відомого волинського шляхетського роду перебувала лише незначна козацька залога. Під час кровопролитного бою майже всі козаки загинули, відайдушно захищаючи місцеве населення, яке теж брало участь в обороні твердині. Невдовзі на місці поховання жертв цього ворожого нашествия насипано високу могилу, яку впродовж багатьох століть місцеве населення дбайливо доглядало. Як розповідають старожили, ця козацька могила була зруйнована у роки Першої світової війни [31].

На реальні історичні події претендує місцева легенда з села Красноволя цього ж району. Вона розповідає, що в урочищі «Заклекта» під час Хмельниччини відбувся бій між кримськими ординцями та козаками, який хоч і тривав недовго, однак багато людоловів заплатили за сльози українського народу. Не обійшлося без втрат серед козацького загону і героїв – козаків місцеві жителі поховали за християнським звичаєм. Згідно свідчень старожилів ця «Козацька могила» не збереглася до наших днів, так як наприкінці 1930 –х років під час земельної реформи її розорали. Проте місцеві жителі досі пам'ятають місце, де вона знаходилася [31].

Інша місцева легенда оповідає про козацьку могилу між селами Матійки та Чорниж на Маневиччині. Тут, на березі невеликої річки Кормин, у 17 столітті відбувся бій між козаками та турецько – татарським військом, яке прийшло сюди за багатим ясиром. Поле бою залишилося за козаками і через кілька днів на його місці виросла висока могила, куди поховали загиблих козаків та значну частину бранців, замордованих ординцями. Як і в першому випадку ця козацька могила у пізніші часи була зруйнована, але пам'ять про неї зберігається і в наш час [31]. Отже всі три наведені місцеві легенди об'єднують ряд тотожностей – бій з татарами, місцеве населення в знак пошани до героїв – козаків насипає високі могили, які з плином років руйнуються. Але знову ж історичні джерела стверджують, що впродовж 16 – 17 століть згадані вище регіони волинського Полісся неодноразово були місцем набігів кримських татар. З ними козацьке військо, або ж загони місцевих жителів періодично мали жорстокі бої, що підтверджено в історичними хроніками. Зокрема, у записах Луцького гродського уряду між 1649 та 1655 роками є згадки про періодичні напади на ці місцевості то кримських татар, то, на той час, вже союзних козацько – московських загонів [21,332]. Відзначене історичними документами і перебування козацьких залог в тодішніх містечках Чорторійськ та Четвертня, які з наказу Хмельницького охороняли там маєтності православних магнатів та опікуваних ними монастирів [10,170]. Звичайно, що відшукати істину у цій заплутаній історичній ситуації важко, проте народні легенди про козацькі могили в цій ситуації виглядають досить реалістично. Зважаючи на те, що згадані об'єкти досі недовпорядковані, а їх легендарна та історична складова майже не досліджувалася, то є потреба у подальшій роботі місцевих краєзнавців та меценатів.

Можна продовжувати перелік аналогічних народних оповідей про топонім «Козацькі могили» у різних населених пунктах Волинського краю, неповний перелік яких наведено в додатку. Більшість з них дійсно варті для подальшого дослідження, а їх історія - для популяризації серед дітей та молоді. Разом з тим, для об'єктивності слід зазначити, що вивчення цього питання засвідчує про ряд протиріч у хронологічному та ряді інших аспектів. Зокрема, в переважній більшості народна традиція все, що пов'язано з козацькими могилами проектує лише через призму героїчної боротьби козаків з турками, татарами та «ляхами». У поняття «Козацькі могили» народні перекази вкладають й місця авангардних постів різних армій на курганах минулих епох, які, щоправда, нерідко ставали місцями збройних сутичок з супротивниками, а одже, й місцями поховань. Символічні кургани на місцях колишніх боїв споруджувалися на Волині й до сторіччя перемоги у франко - російській війні 1812 року на місцях боїв козацьких формувань з Слобожанщини та Дону з поляками та австрійцями [29,217]. Крім цього, вже в новітні часи цим же поняттям називали

символічні могили борцям за волю України, які масово зводилися біля церков на території Волині восени 1941 року [12,106]. Зазначимо, що ця патріотична традиція продовжилася на Волині і в роки Незалежності України і нерідко під новітніми кургани теж розуміються «Козацькі могили».

Водночас тематика досліджень топонімів з ознаками некрополів козацької доби переконує, що крім народних легенд про їх походження, ці факти у більшості не можливо підтвердити жодними історичними документами. Крім цього, суперечливо для сучасного дослідника сприймаються оповіді з легенд про те, що ніби загиблих у боях козаків ховали переважно під «високими могилами». Адже в реальному житті козацьке військо в 16 – 18 століттях вело в більшості своїй швидкоплинні бойові дії і тому не мали часу для «насіпання шапками» пагорбів на місці поховання своїх побратимів. За умов багаторічних військових дій і татарських навал, зокрема, і в добу Б. Хмельницького, та викликаной цим розрухи, навряд чи до такої масштабної роботи могли долучатися і місцеві жителі. Навіть простий підрахунок засвідчує, що для швидкого насипання умовно «стандартної» могили висотою 4 м та окружністю 15 м потрібно 235 кубометрів землі або піску, тобто для цієї роботи слід було б використати 306 тон насипного ґрунту, залучивши до цієї роботи більше 230 возів та багато сотень працюючих. Це все вимагало часу та значних людських і матеріальних ресурсів, яких у тодішніх українців переважно не було. Тому швидше всього загиблих у боях козаків могли ховати за простим православним звичаєм – на цвинтарях, насипаючи над ними невеличкий земляний «гриб» та встановлюючи типовий невисокий дерев'яний або кам'яний (переважно з піщаника) хрест. Цю версію в основному підтверджують архівні документи та археологічні розкопки окремих некрополів козацької доби. Є дані, що в умовах війни та швидких переміщень війська для місць поховання убитих та померлих від ран іноді використовували давні кургани. Тут також можливі відголоски вірувань інших історичних епох [19, 431]. Але, найбільш вірогідно, це здійснювалося з тим, щоб в зоні бойових дій, особливо в степу та лісах, у такий спосіб було краще позначити місця захоронення своїх побратимів. Проте народна традиція, засвідчуючи в легендах та переказах свою повагу до козацтва, перенесла цей звичай на поховальний обряд козацтва в цілому.

Наголосимо, що викладені тези не завжди співпадають із загальноновизнаними легендарними постулатами щодо топоніму «Козацькі могили». Але при всій супечливості оприлюдненого вище матеріалу можна однозначно стверджувати, що цей топонім був дійсно розповсюджений на території Волині та частково має вагомий історичний підтекст. По – перше, до таких топонімів частково належать об'єкти, назви яких пов'язані з конкретними історичними особами, які діяли в регіонах їх знаходження. По – друге, цікавими є об'єкти - кургани, урочища або ж окремі місця поховань, що перебувають у місцевостях, де в козацьку добу мали місце військові дії, зазначені в історичних джерелах. По – третє, перспективними для дослідника цієї проблеми є й згадувані в легендах місця козацьких поховань на яких, або ж поряд з ними були збудовані православні храми.

По – четверте, особливе місце займають ті топонімічні об'єкти, історія яких пов'язана з фактами героїзму українців упродовж різних історичних епох. Саме їх дослідження та популяризація мають слугувати військово – національному вихованню молоді. Усі ці аспекти присутні у наведених прикладах і свідчать, у цілому, про малодосліджений пласт волинської минувшини. Шкода, але при всій актуальності топоніму «Козацькі могили», його дослідження у наші часи переважно не виходить за рамки етнографії, викладу легенд без належного історичного аналізу. При цьому майже недослідженою залишається документальна база проблеми. Суттєво, що й в археологічному аспекті, крім згадуваного некрополя біля с. Пляшева, жодних наукових досліджень на місцях, визначних топонімами «Козацька могила» на Волині, наскільки відомо, не проводилось. Відсутні обміри більшості відомих в області об'єктів козацької доби, немає якісних фотознімків більшості з них, не підготовлений об'ємний туристичний путівник по місцях козацької слави Волині.

Додаток 1

Світлини з окремих «Козацьких могил» Волині. Фото автора, 2015 рік.

*Фото 1. Козацька могила біля с. Журавники
Горхівського району*

*Фото 2. Козацька могила біля с. Несвіч
Луцького району*

*Фото 2а. Козацький хрест біля церкви
в с. Несвіч Луцького району*

*Фото 3. Козацька могила біля с.Полонка
Луцького району*

*Фото 4. Козацька могила біля с. Гірка Полонка
Луцького району*

Фото 5. Хрести козацької доби на цвинтарі с. Ромашківка Ківерцівського району

Фото 6. Козацька могила біля с. Навіз Рожищенського району

1. Берестечко 1651 в історії Польщі і України. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Берестецька битва 1651 р. в історії України і Польщі: дискусійні питання». 6 – 7 червня 2011 року, Луцьк. – Луцьк - Прушків: YIPART, 2013. – 293 с.
2. Бантыш- Каменский Д. История Малой Руси.- К: Час, 1993.- 600 с.
3. Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы юго – восточного края. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1879. - 414 с.
4. Ворончук І. Населення Волині в 16 - першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. - Київ: Наукова думка., 2012. - 710 с.
5. Воссоєдинення України с Росією. 1654 год. Документи и материалы в 3-х томах. Т.3 1651 – 1654 годы.- М: Издательство Академии наук СССР. 1953.- Т. 2.- 670 с.
6. Гіль А., Скочиляс І. Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця 17 – початку 18 століть: книга протоколів та окремі описи. - Львів-Люблін, 2012 - С. 158.
7. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. - Луцьк: Надстир'я, 2009. - 388 с.
8. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Моріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. - Львів. Каменяр, 1990. - 300 с.
9. Гулько Г. До питання військових дій на Волині у добу Богдана Хмельницького // Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Науковий збірник.- Луцьк: Терези, 2014. - 338 с.(204 -209)
10. Гулько Г. Козацькі залоги в Луцьку (1648 – 1657). - Луцьк: ФОП Січкова, 2015.- С.170.
11. Дем'янюк О., Пасюк І. Военна історія Волині. Т.1. Давня доба – кінець 18 ст. – Луцьк: Вежа-Друк, 2013. - 232 с.
12. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939 – 1944 років. - Луцьк: Ініціал, 1995. - 224 с.
13. Кониский Г. История Руссов.- М.: Университетская типография, 1846.- С. 83.
14. Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України. - Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, 2012.- 896 с. (с. 214, 437)
15. Лях С., Турченко І. та ін. Українське козацтво. Мала енциклопедія. К: Генеза, 2002. - 567 с.
16. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Матеріали 40-ї Всеукраїнської наукової історико – краєзнавчої конференції. - Луцьк, 2011. - С. 327.
17. Мазурик Ю. Легенда чи народна пам'ять про битву доби козацтва біля с. Журавники Горохівського району // Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Науковий

збірник. - Луцьк: Терези, 2014.- С. 332.

18. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. Випуск 23.- Київ, 2014.- 616 с.

19. Осадчий Є. Некрополь доби пізнього середньовіччя на території м. Білопіль // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – Київ, 2011. - С. 431.

20. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабуття. Історія однієї експедиції.-Рівне: Волинські старожитності, 2014.- 187 с.

21. Сухих Л.,Страшко В. Національно – визвольна війна в Україні 1648 –1657. Збірник за документами актових книг. - К. : ЗАТ Віпол, 2008.-1010 с.

22. Свешніков І.Битва під Берестечком.- Львів: Слово, 1993.- 301 с.

23. Стороженко С. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця 16 – сер. 17 століття. Генези, еволюція та реформи організаційної структури Січі.- Дніпродзержинськ: Андрій, 2007. - 450 с.

24. Смолій В., Брехуненко В., Войтович Л. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. - К.: Києво – Могилянська академія, 2006. - 197 с.

25. Сміян П. Визвольні походи армії Богдана Хмельницького на Волинь. - Луцьк, Обласна друкарня, 1959.- 52 с.

26. Сегейда С. Гетьманські могили. – Київ: Наш час, 2010. – 436 с.

27. Шкляєва Н. Волинські і поліські села в народних переказах.- Луцьк, Терен: 2014. - 383 с.

28. Ярошинський О. Волинь у роки української національної революції середини 17 ст. - Київ: Сти-лос, 2005. - 458 с.

29. Якименко М., Гулько Г. Сакральні пам'ятники та меморіальні знаки на вшанування подій російсько – французької війни 1812 – 1814 років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Матеріали 41-ї Міжнародної історико – краєзнавчої наукової конференції. - Луцьк, 2012.- С.299. (217)

30. Боярчук П. Козацька могила у Привітному // Радянська Волинь. - 1990. – 11 грудня.

31. Борщевич В. Козацькі святині на Волині // Народна справа. 1993.- 30 червня

32.Зубчук К. Великі патріоти маленького Осекрова.// Волинь – нова. – 2012. – 20 грудня.

33. Шадловський М. Село козацької слави // Волинь. – 2011.- 28 серпня.

34. Вислоцька В. Волинь – край козацький.//Слава праці. – 2011.- 13 жовтня.

35. Левицька О. У Журавниках поховані козаки. // – Волинська газета.- 2011. - 8 вересня.

36. Левицька О. На схилах Кучминої гори // - Волинська газета.- 2011. - 7 квітня.

37. Петрошук В.Урочище Прощаниця // - Колос.- 2013.- 18 травня.

38. Волинские епархиальные ведомости. - 1910, ч.7 (н). - С.140.

39. Волинские епархиальные ведомости. - 1910, ч.27 (н). - С. 498.

40. Волинський обласний державний архів. Ф.35, опис 5, справа 88, стор 835.

Додаток 2.

Перелік населених пунктів Волинської області, в історії яких, як легенди, згадується топонім «Козацькі могили». Складено за даними місцевих публікацій.

- с. Амбуків Володимир – Волинського району
- с. Верба Володимир – Волинського району
- с. Кречів Володимир – Волинського району
- с. Нехвороща Володимир – Волинського району
- м. Устилуг Володимир – Волинського району
- с. Хмелів Володимир – Волинського району
- с. Журавники Горохівського району
- с. Бужани Горохівського району
- м. Берестечко Горохівського району
- с. Мерва Горохівського району
- с. Печихвости Горохівського району
- с. Тишковичі Іваничівського району
- с. Завидів Іваничівського району
- с. Ромашківка Ківерцівського району
- с. Кульчин Ківерцівського району
- с. Радошин Ковельського
- с. Білосток Луцького району
- с. Несвіч Луцького району

- с. Лаврів Луцького району
- с. Полонка Луцького району
- с.Гірка Полонка Луцького району
- с. Садів Луцького району
- с. Войнин Локачинського району
- с. Привітне Локачинського району
- с. Коцури Любомльського району
- с. Опалин Любомльського району
- с. Чмикос Любомльського району
- с. Красноволя Маневицького району
- с. Старий Чорторийськ Маневицького району
- с. Четвертня Маневицького району
- с. Чорниж Маневицького району
- с. Навіз Рожищенського району
- с. Уляники Рожищенського району
- с. Прохід Ратнівського району
- с. Осекрів Турійського району
- с. Твердині Турійського району
- с. Буцинь Старовижівського району